

1 Uvolnění totalitního tlaku bylo do značné míry zásluhou levicové (zpravidla) stranické inteligence té části poválečné generace, která zažila Mnichov i období Protektorátu a která upřímně usilovala o naplnění mlhavého programu *socialismu s lidskou tváří*. Krok za krokem se v závěsu hlásili o své místo na slunci umlčení představitelé tzv. buržoazní inteligence včetně katolíků a vězňů svědomí. To vše vzalo v srpnu 68 za své; mezitím se však stačily naplnit knihovny dříve nevydanou, nedostupnou či zapovězenou literaturou, vědci a umělci mohli (někdy opakovaně) vycestovat na zahraniční stáže a předvést výsledky svého předchozího snažení. Ti, pro něž bylo nadále nepřijatelné zůstat na domácí půdě, si našli cesty k trvalé emigraci. Vzepětí nacionální jednoty v Srpnu a v době bezprostředně následující bylo neobyčejně zajímavým fenoménem, protože zachvátilo i nemálo funkcionářů a příslušníků strany, které Pražské jaro odsunulo stranou a kteří mohli nyní ukázat, že patří k obrovské protestující mase. Po čase toho začali litovat a kát se. Srpen 68 znamenal konec upřímné víry v socialistické zítřky, pokud se ještě u někoho vyskytla.

2 Máme-li na mysli fakticitu vývoje směřujícího za normalizace k *Chartě 77* a od ní k Listopadu 89, náleží uznání těm vyloučeným straníkům i všem ostatním, kteří vytvořili dosti nesourodý, přesto však akční a politicky aktivní disent. Přesné údaje nejsou k dispozici, lze však věrohodně odhadnout, že akční jádro disentu tvořily čelné osobnosti Pražského jara, které strhly menší skupiny „pěšáků“ obrodného hnutí. Jinak případné souvislosti nejsou příliš zjevné, neboť nemalou část signatářů *Několika vět* a účastníků demonstrací tvořili mladí lidé bez přímých zážitků z let 67-69. Zvláštní kapitolu opět tvoří euforie zástupů při mohutných demonstracích na konci roku 89 se zvoněním klíčů. Po této mohutné, dějinně však prchavé manifestaci národní jednoty následoval neméně prudký odliv iluzí, které narazily na tvrdou skutečnost popřevratových poměrů.

3 Pomíne-li samotnou změnu režimu, kterou už ani optimisté v dohledné době neočekávali, považují za největší úspěch polistopadové doby klidné a rozvážné rozdělení státu na dvě samostatné části. Vývoj v jiných částech Evropy dává tomuto pro mnohé bolestnému, rozhodnutí za pravdu. Největším neúspěchem se mi jeví bezhlavá implantace svobodného trhu, která uvolnila cestu všem domácím i zahraničním kořistníkům. Pochybuji však, že by nějaké *třetí cesty* přinesly lepší výsledky. Stesky na pokles právních a správních regulací nežádoucích jevů zase neberou v potaz otázku, kteří soudci a úředníci s aprobacemi minulého režimu měli účinně hájit právo, jež se dodnes nezbavilo nánosu předchozího systému. – Anketní otázky tohoto druhu vedou ke zjednodušeným odpovědím, čehož jsem si jako historik dobře vědom.